
УДК 811.161.2:81'282.36

Андрій Колесников

м. Київ

ДИНАМІКА ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ (ДОКОНАНОГО ВИДУ) ТЕПЕРІШНЬОГО — МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА І ДУНАЮ

У статті викладено деякі закономірності ареального варіювання дієслівних форм теперішнього — майбутнього (доконаного виду) часу в українських переселенських говірках полімовного і полідіалектного межиріччя Дністра і Дунаю; на основі свідчень прийому діалектної текстографії та програми проаналізовано специфіку функціонування варіантів у говірках різних генетичних типів, їх динаміку.

Ключові слова: *межиріччя Дністра і Дунаю; словозміна; дієслово; генеза; динаміка.*

Тісна багаторічна взаємодія і взаємозбагачення генетично різнорідних українських діалектних мікросистем¹ в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю — МДД (на півдні Одеської обл.), кілька етапів його формування (говірки основної формації утворені після 1812 р., новішої формації — у 40—50 рр. ХХ ст.) спричинили широкий набір словозмінних варіантів, що і тепер залишаються маркерами діалектних архетипів, а поєднання різноговіркових елементів стали достатньою базою для інновацій. Окрім з'ясування гене-

¹ В ареалі виділяються говірки з південно-східною основою, які представлено середньонадніпрянським (Пл.), слобожанським (Ол.) та не абсолютно однорідним у різних говірках степовим діалектними типами; говірки, що походять від південно-західних говорів, репрезентують північнобессарабський (буковинсько-подільський) (Рл.1, Пк., Вс.) і закарпатський (Пб.) діалектні типи; говірки з північною діалектною основою представляють східнополіський (Яр.) і західнополіський (Нвс., Мп.) діалектні типи [12].

зи, актуальним на сьогодні є питання динаміки цих говірок, джерелами інформації про яку стали свідчення їх дотеперішніх досліджень, проведених у 60-ті рр. XX ст. В.П. Дроздовським, А.М. Мукан, Т.П. Заворотною, В.П. Логвин, П.Ю. Гриценком, описи материнських діалектів, матеріали загальнонаціонального і регіональних атласів.

Спостереження над діалектними текстами, записаними від носіїв 75 цих українських новостворених говірок та відповіді на спеціально укладену програму, що вміщувала понад 200 питань, виявило чимало особливостей їхньої морфології, зокрема й у сфері дієслівної парадигматики.

Форми 3-ої ос. тематичних дієслів теперішнього часу, що за визнанням діалектологів становлять «найбільший інтерес серед усіх дієслівних особових форм», оскільки «набагато вживаніші за 1-у й 2-у особові форми, багатозначніші за них» [19: 168], засвідчують подібну специфіку і в українських південнобессарабських говірках. Маючи різний функціональний вияв у діалектних мікросистемах залежно від походження, наразі у 3 ос. одн. І дієвідм. територіально варіюються форми з флексією в кінці слова (не перед постфіксом) *-e*, *-em'*, *-i*, стягнені типу *ни|та* та спорадично і локалізовано із закінченнями *-em*, *-im*, *-om*. Хоча В.П. Дроздовський відзначав лише паралельне, за наявності тематичного голосного *a*, вживання скорочених форм (*зна*, *ни|та*) і форм з флексією *-e* (*знайе*, *ни|тайе*) [8: 18].

У говірці південно-східної генези (Пл.), як і в окремих інших говірках МДД, а також у деяких слобожанських, черкаських, наддністрянських і карпатських [5; 11; 21; 24], окрім тотожної з літературною мовою флексією *-e*, зафіксовано й закінчення *-em'*, (*-e"m'*) (*майе"m' дв'і|дач'і*). А у дієслів III класу² у цій формі, подібно до інших говірок ареалу, виступає насамперед стягнена дієслівна основа (*ру|ба*, *чи|та*, *ни|та*), яку спостережено й у південно-східних говорах, східній частині східнополіських говірок, в окремих подільських та карпатських [АУМ: т.3: ч.3: к.38]. Зауважено, що у південно-східних говорах вона є наслідком морфологічної аналогії, утворена «за моделлю безфлексійних і стягнених форм старожитніх говорів» [16: 112].

А.М. Мукан пояснювала наявність форм з давньою східнослов'янською м'якістю *|может'*, *те|чет'* — «основних дублетних варіантів в українських наддунайських говірках» — впливом російських говірок та уподібненням до дієслів II дієвідм. [22: 198]. Натомість П. Бузук, А. Могіла, В. Дем'янчук наголошували на архаїчності, вважаючи їх залишками давньоукраїнського дієвідмінювання. Поділяючи думки вищезгаданих учених, Н.Й. Марчук, Ф.Т. Жилко підкреслили, що «переконливим доказом того, що флексійні форми типу *не|сет'*, *ве|дет'* у говірках південно-західної діалектної групи не новітнього походження, є свідчення К. Дейни про наявність флексійного *т'* у зворотних формах дієслів тієї групи говірок, де частка *-с'а* має постійне постпозитивне місце, злившись з дієсловом...» [19:174; 11: 97].

² Структурні класи дієслів подано за [СУМ 2002].

У говірках північнобессарабської генези у 3 ос. одн. І дієвідм. (лише за свідченням текстів, питальник у Пк., Вс. у І дієвідм. їх не виявив), спорадично наявні й властиві для II дієвідм. форми з твердим кінцевим [т] (*може́т* *бути*, *майі́т*, *стра́хайет*, *товче́т*). Ймовірно, у відзначеному діалектному типі такі репрезентанти залишаються не лише за аналогією до II дієвідм., а й під впливом російської мови (*не йд'от* — Пк.). Натомість у північній за походженням Яр. зафіксовано тільки повні неусічені форми з флексією *-е* (*виг'ага́йе*, *на́хайе*, *зачи́найе*, *зро́стайе*, *нал'і́тайе*, *пома́гайе*, *сп'і́вайе*), що вирізняє аналізовану говірку з-поміж низки інших, де з більшим чи меншим ступенем варіантності представлені усічені форми типу *виг'а́га*, *гу́л'а*, *пи́та* (С.Ц., Шр., Шв., Пл., Тр., Бр., Сф.). Відсутність таких усічених форм — морфологічна риса, характерна для північних говорів [АУМ: т.3: ч.3: к.38]. У МДД вона властива й для говірок із південно-західною (Рл.1., Мл., Вс., Пк.) та південно-східною слобожанською діалектною основою (Ол.).

«Спрощені форми 3 ос. одн. теперішнього часу дієслів І дієвідм.: *хва́та*, *ма́ха*, *зна́*» [15: 42], поширені раніше і тепер у говірках південно-східного походження (С.Ц., Пл.), в усіх діалектних мікросистемах МДД південно-західної генези відсутні. Можливо, крім генетичної інформативності цієї нульової діалектної риси, також у зв'язку з тим, що вони виявляють певну несумісність через частковий формальний збіг із формами 3 ос. множ. дієслів II дієвідм. типу *хт'а*. Натомість у цих говірках у багатьох дієсловах, зокрема III класу, відбувається «звуження ненаголошених репрезентантів /е/ аж до /і/» [16: 111], внаслідок чого функціонує закінчення *-і* (*гу́л'айі*, *пи́тайі*, *сп'і́вайі*, *з'найі*, *майі́* — Пк., Вс.), спостережене і в надністрянських, і в південно-східних говорах [16: 115; 25: 154]. Зрідка воно варіюється з *-е* (*ма́йе* — Пк.), що безальтернативно виступає у дієсловах типу *мо́же*, *те́че*, *товче́*.

Форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. у МДД мають флексії *-ит'* (*-im'*), *-ит* (*-im*), *-и*, *-е*, *-і*, *-ет*, *-а*. Варіювання основних репрезентантів у 60-ті рр. XX ст. (очевидно за ненаголошеної флексії) було визначено як з перевагою *-е* (*хо́де*, *но́се*) [22: 198] при рідшому *хо́дит'*, *но́сит'* і спорадичному (лише у Рл.2, Мл.) — з *-т*, *-т'* (напівм'яким) [8: 18–19], пор. також [15: 42]. Форми на *-е* були інтерпретовані як інтегральні в ареалі, що виразніше розвинулися або виникли за аналогією до відповідних форм І дієвідм. на ґрунті південнобессарабських українських говірок [6: 147–148].

У більшості говірок південно-східної генези форми 3 ос. одн. II дієвідм. з наголосом на флексії мають закінчення *-ит'* (*-im'*) (*бо́лит'*, *сто́їт'* — Пл.), натомість дієслова з ненаголошеною фіналлю (у складі дієслова без постфікса) функціонують переважно з флексією *-е* (*в'ро́де*, *п'ідхо́де*, *дз'воне́*, *йі́зде*, *бу́де* — Пл.), що підтверджує й АУМ [АУМ: т.3: ч.2: к.73]. Відзначимо, що такий паралелізм флексійних і безфлексійних форм значно широко представлено у говірках південно-східного діалектного типу української мови [19: 169]. Так само за ненаголошеної

флексії, при наголошеній *-ит'* (*-it'*) (*кри|чит'*), ці форми реалізуються й у моногенетичній говірці північної генези (Яр.), де виступають тільки дієслова на *-е* (*суше, |моче, хресте, |робе, |терпе, |л'убе*), що «найпо- слідовніше поширені в новоутворених українських говорах, переважно степових і слобожанських» [19: 169], а зі старожитніх — у східній части- ні східнополіських говірок [20: 63]. Функціонування таких форм — «явище спільнослов'янське» [19: 169] — властиве різною мірою майже усім українським говіркам МДД, пов'язують не лише з впливом 3 ос. одн. дієслів І дієвідм., а й з «виявом дуже давньої тенденції до спрощен- ня кінця слова» [7: 149; 22: 198].

Домінують форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. з ненаголошеним закінченням з флексією *-е*, варіюючись з менш поширеними формами на *-ит'* (*-it'*), й у говірці зі слобожанською основою (Ол.), що відпові- дає тенденції розвитку новоутворених українських говорів, зокрема материнського [АУМ; 4].

У говірках південно-західної генези (Рл.1, Рл.2, Мл.) унаслідок аналогії до відповідних форм І дієвідм., подібно до інших говірок (Шв., Пл., Бр., Сф.), у ненаголошеній позиції виступає флексія *-е* (*|варе, |кор- ме, |душе, не при|ходе, про|ходе, п'|лоте, при|воде*), у наголошеній *-ит* (*-it*) (*кри|чит*) та *-ит'*. Але є говірки такого походження, де спостерігається більша варіативність (Пк., Вс., Ну.), проте дещо інша, ніж в говірках південно-східної та північної генези. Її визначає поширена твердість фінального [т] і взаємодія фонем /е/ та /у/.

В.П. Дроздовський зазначив, що форми з твердим [т] у закінченні (*|ходить, |робит, |носить*) «характеризують в першу чергу мову літніх людей» у говірках сс. Мл. і Рл.2 [9: 193], варіюючись з формами типу *|ходе, |робе* і *|ходить', |робит'*, які визначають мовлення «переважно представників мо- лодшого та середнього покоління». Дійсно, в названих говірках, а також у Рл.1 форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. на *-е* майже витіснили варіанти з твердим [т] у ненаголошеній позиції. Також ним було зауважено: форми «типу *|ходить, |носить* є виявом матірної риси північнобессарабських гові- рок» [9: 193], що підтверджують і матеріали регіонального атласу [АПБ II: к.127], натомість загальнонаціональний у цій формі засвідчує пошире- ність форманта *-и* (*|ходи, |носи, |проси*) [АУМ II: к.240]. До того ж автором підкреслено, що форми з твердим [т] в 3 ос. одн. функціонують у сс. Рл.2 і Мл. рідше, ніж форми з твердим [т] в 3 ос. множ. [9: 193].

На думку ж В.П. Логвин, тверде [т] здебільшого мають форми 3 ос. одн. II дієвідм. і 3 ос. мн. обох дієвідм. (*ли|тит, си|дит, сп'|рашуйут*) не тільки в Рл.1, а й в С.Ц. [15: 42]. Спорадичну представленість таких форм і тепер в окремих ідіолектах С.Ц. пов'язуємо насамперед із змі- шуванням населення і впливом північнобессарабського діалектного типу на середньонадніпрянський, адже як системна риса у С.Ц., зо- крема й питальником, вона не підтверджується.

Форми 3 ос. одн. II дієвідм. у говірці південно-західного походження Пк. варіантні (з флексіями *-е / -ит, -it, -ет*), іноді незалежно від наго-

лосу, та можуть мати твердий кінцевий [т] (варе і варит, моче і мочит, дойе і дойит, криче і кричит, кричет, лиже^т), хоча поширенішими є форми на -е у ненаголошеній позиції (варе, корме, виходе, говоре, робе) і -ит — у наголошеній (кричит), пор. [АПБ I: к.209; АПБ II: к.127].

У іншій говірці цієї генези (Вс.) специфіку флексій визначає взаємодія /е/ й /у/ з перевагою дії /у/ на /е/ (вари, суши, корми, моч'і, приходи, дойі, л'уби, але христе), а за наголошеного закінчення функціонує лише -ит (д'ід спит). Ця риса була зауважена раніше як материнська північнобессарабська [9: 195], що підтверджують і регіональний, і загальнонаціональний атласи [АПБ II: к.127], [АУМ II: к.240]. Однак, якщо питальник виявляє у Вс. передусім реалізацію -и, -і, яку зберігають у цій позиції й інші говірки південно-західного діалектного типу [19: 171], то в текстах доволі часто фіксовано й -е, -е^и, -и^е (нале, говоре, робе, те'ребе, сц'іде, виходе^и, н'ід'ходи^е), що наштовхує на думку про можливу гіперкоректну природу усвідомлення діалектоносіями обговорюваної флексії як -и.

У мікросистемі закарпатського типу (Пб.), що протиставляється усім іншим збереженням аналогічного -ува- архаїчного суфікса недоконованого виду -ова- (куповати, мал'овати), окрім зафіксованих форм з твердим [т] у флексіях 3 ос. одн. (мочит, хрестит, л'убит), що варіюються з формами з м'яким фінальним приголосним (кормит', мочит', приходит', дойит', л'убит'), присутні й форми з флексією -е (варе, суше, корме, дойе). Подібні варіанти характеризують й материнські говірки [24: 309–311].

Спорадичними і локальними, виявленими лише у діалектних текстах (Мк.) є форми 3 ос. одн. II дієвідм. з флексією -а (йак во'на говора). Подібні варіанти, характерні для окремих південно-західних і північних говорів, пояснюють фонетичними причинами — обниженням фонем /е/ аж до /а/, що «найчастіше буває після [р] та африкатів [ц] і [ч]» [19: 173].

Передусім у говірках північнобессарабського походження (Рл.1, Мл., Пк. тощо) перед постфіксом -са для II дієвідм. із цим значенням функціонує фонетично модифікований морф -ит (-ім) (вариц'а), а для I — -ет, -ім (розвесн'айец'а), а в говірках іншої генези — відповідно -ит' (-ім'), -ет', -ім'.

Зауважена В.П. Дроздовським [9: 194] форма 3 ос. одн. теперішнього часу з редукованою фіналлю форманта -ит перед постфіксом -с'а у низці говірок південно-західного походження (В'ін п'росиса (с'а) до'дому чи про'сит'с'а, чи...?), засвідчена й у наддністрянських говірках [25: 157], не знайшла підтвердження як морфологічне явище ні в сучасних діалектних текстах, ні за допомогою питальника. Скоріш за все такі форми мали статус трансформ, оказіональний, індивідуальний, несистемний вияв, зумовлений фонетичними особливостями розмовного мовлення³.

³ П.Ю. Гриценко наголошує на необхідності диференціації граматичних варіантів і трансформ (словоформ, що мають індивідуальний несистемний характер, виникають спорадично); прийняття і засвоєння трансформи носіями говірки є передумовою її переходу у варіант [3: 13].

Функціонування форм 3 ос. множ. теперішнього часу в українських говірках МДД, за переважного уживання у більшості мікросистем (насамперед полігенетичних та з південно-східною і північною основами) флексії *-ут'* для І дієвідм. і *-ат'* для ІІ, визначає низка ареально і генетично релевантних явищ: наявність у різних типах говірок груп лексики, де І і ІІ дієвідм. взаємодіють у різних напрямках; твердість кінцевого [т], властива говіркам південно-західного походження; наявність форм без кінцевого [т] (*нос'а*) у говірках північнобессарабської генези; відсутність в окремих говірках цієї генези чергувань *б//бл, м//мл, п//пл, в//вл* із набуттям дієсловом ІІ дієвідм. флексії І (*ловут, робут* тощо); диспалаталізація [р] перед флексією в окремих діалектних типах (*варут*). У результаті цього в І і ІІ дієвідм. засвідчено однаковий набір репрезентантів флексій (*-ут', -ат', -ут, -ат, -а*), що по-різному функціонують у словозмінних класах.

Твердість і напівм'якість [т] у формах 3 ос. множ. теперішнього часу (*ни/тайут, бйут*), що була зафіксована як спорадичне явище у говірках сс. Рл.2 і Мл. [8: 19], але регулярніше, ніж твердість [т] в 3 ос. одн. [9: 193], досі стійка материнська риса [АУМ ІІ: к.242] в усіх говірках північнобессарабського походження. Форми з твердим [т] у флексіях 3 ос. мн. (*бережут, нечут, кажут, сид'ат*) характеризують і закарпатський діалектний тип (Пб.).

У Рл.1, напр., як і в Рл.2, Мл., на відміну від багатьох різномірних за походженням говірок ареалу і подібно до материнських південно-західних діалектів, форми 3 ос. множ. мають флексії *-ут* для І дієвідм. і *-ат* для ІІ (*бе'рут, в'ідсту'найут, бук'суйут, о'д'і'вайут; х'рест'ат, хт'ат, нос'ат, с'тавл'ат, ло'ул'ат*). Але, попри стійкість твердого фінального [т], вони виявляють динаміку. Зокрема, архаїчних форм без кінцевого т (*т'*) «...в 3 ос. множини дієслів ІІ дієвідміни (колишнього ІV класу)» [9: 195], спостережених переважно у покутсько-буковинських, південно-подільських, гуцульських, північнобессарабських [АУМ ІІ: к.242; АПБ ІІ: к.128] говорах і в говірках МДД в сс. Рл.1 [15: 42], Рл.2 та Мл. «якнайбільше в мові старожилів» (*робл'а, пом'іс'а, ход'а, ломн'а*) [9: 195; пор. також: АУМ ІІІ ч.ІІ: к.74], тепер не засвідчено або спорадично зауважено лише у діалектних текстах (*шо говор'а* — Рл.1).

Натомість у багатьох говірках північнобессарабської генези ця риса збереглася більшою мірою. Напр., у Пк., Вс. окрім флексій 3 ос. множ. *-ат* (ІІ дієвідм.), *-ут* (І дієвідм.) (*робл'ат, сид'ат, вар'ат, кажут, тан'цуйут, мо'чайут*), досить часто для ІІ дієвідм. у діалектних текстах функціонує й формант *-а* (*л'убл'а, вар'а, робл'а, на'купл'а, го'тоул'а, хт'а*), що було відзначено у Пк. раніше [АУМ ІІІ ч.ІІ: к. 74]. Проте за доволі високої активності в текстах дієслів типу *ход'а, вар'а, хт'а* (Пк.) *заход'а, нос'а, робл'а, не н'ід'ход'а* (Вс.) вони не сприймаються діалектоносіями як окремі граматичні форми, оскільки питальником виявлено лише *ход'ат, вар'ат, хт'ат* (у Пк. програмою діагностовано *хт'а* як варіант до *хт'ат*; у Ну. — і формант *-а*, і *-ат*, підтверджуючи свідчення текстів).

У Рл.1, Рл.2, Мл., Пк., Вс., Ну. спорадично і лише в текстах зафіксовано й відзначені раніше у Рл.2, Рл.1 і Мл. та в ін. говірках⁴ специфічні архаїчні форми 3 ос. множ. дієслів II дієвідм. з основою на губні без чергувань («зі своєрідністю щодо розвитку епентетичного л») і закінченнями I дієвідм. типу *с|тавут*, *робут*, *к|роп**ут*, *ловут* [6: 136; 8: 19]: *на|ловут* *риби* (Рл.2), хоча навіть у текстах частіше виявлено *с|тавл'ат*, *лоул'ат* (Рл.1). Аналогічне щодо відповідних чергувань явище подекуди реалізовано у цих же говірках й у формах 1 ос. одн.: *не л'убу* (Мл.), *с|таву*, *робу* (Рл.2).

Взаємодія між дієвідмінами у говірках цієї генези не обмежується лексемами з основами на губний у теперішньому часі. Як і в інших українських говірках МДД, окремі дієслова II дієвідм. у формі 3 ос. множ. можуть набувати флексії I (*держут* — Рл.1, *п'ідход'ут*, *наговоруца* — Пк.). При цьому, як правило, вони зберігають спільні з літературними (в аспекті належності до дієвідм.) варіантні форми II дієвідм. (*говор'ат* і *говор'ут*; *нос'ат*, *знос'ат* і *нос'ут*, *знос'ут*; *ход'ат*, *вар'ат*, *робл'ат*, *л'убл'ат*, *ломн'ат* / *ломл'ат* і *ход'ут*, *вар'ут*, *робл'ут*, *л'убл'ут*, *ломн'ут* / *ломл'ут*; *к|ропл'ат* і *к|ропл'ут* — Пк., *нос'ат* і *нос'ут* — Вс.). Важливо і те, що цей процес характеризує значна лексикалізація, напр., якщо у Пк., згідно з питальником, не мають варіантів з флексіями I дієвідм. у межах описуваного явища лише форми *с|тавл'ат*, *ловл'ат*, *робл'ат*, то у Вс. цей перелік більший (*ход'ат*, *нос'ат*, *вар'ат*, *робл'ат*, *л'убл'ат*, *с|тавл'ат*, *ловл'ат* і *лов'ат*, *робл'ат*, *к|ропл'ат*).

Поширене у говірках північнобессарабської генези і протилежне — набуття у формі 3 ос. множ. дієсловами I дієвідм. флексій II: *с'ійат* (Рл.2), *кол'ат*, *пол'ат*, *хот'ат*, *хт'а*, *хт'ат* (Пк.), *кол'ат*, *пол'ат*, *хот'ат* і *хт'ат* (старше покоління) (Вс.). При цьому варіантність форм з флексіями II дієвідм. спорадична, напр., із зауважених форм у Пк. це *кол'ут*, *хоч'ут*, а у Вс. — лише *хоч'ут*.

Спостереження над українським діалектами засвідчили паралельне функціонування дієслів II дієвідм. у ненаголошеній позиції з флексіями *-ут'/-ат'* у степових, слобожанських, полтавських, східнополіських, окремих західнополіських та південно-західних говірках [АУМ I: к.262; II: к.242; III ч.1: к.61; III ч.2: к.74]. Зворотне явище — паралельні флексії *-ат'/-ут'* в окремих дієслів I дієвідм. «переважно з основою на шиплячий та [л]» — відзначено у низці степових і слобожанських говірок [16: 106–107].

Діалектологи зауважені форми пояснювали змішуванням I та II дієвідм. у 3 ос. множ. [14; 21] або заперечували його, наголошуючи на

⁴ А.М. Мукан, зокрема відзначала, що дієслівну форму *робут'*, яка зрідка зустрічається в говірці Влк. (відома і в деяких інших південнобессарабських говірках, напр., в Мр.), могли занести окремі вихідці з території західних говорів [23: 84].

різних чинниках, у тому числі й впливі російської мови⁵ [23], аналогії та акомодатії [9]. У цілому цю рису можна інтерпретувати як відносно інтегральну щодо ареалу (окрім форм II дієвідм. з основою на губний без чергування і флексіями I, що властиві наразі лише північнобесарабському діалектному типові), але неоднаково лексикалізовану в генетичних типах говірок.

У зв'язку із значною лексикалізацією цієї ознаки, своєрідною в кожній окремій говірці, доволі складним виявляється її експлікація, зокрема картографування. Аналіз текстів засвідчує, як правило, реалізацію обох явищ (флексій I дієвідм. в II дієвідм. і навпаки) в різних типах говірок. Напр., у Пл., як і в інших говірках із південно-східною основою, наявні випадки функціонування дієслів, що у літературній мові належать до I дієвідм., у 3 ос. множ. з флексіями II (*кол'ат'*, *хол'ат'*, *пол'ат'*), і протилежне явище (*кончут'*, *знос'ут'*), останнє розширює свідчення АУМ [АУМ III ч.2: к.74]. Але, як вже відзначалося щодо вияву цієї риси у говірках південно-західної генези, відомості питальника значно уточнюють свідчення текстів, подекуди й конфліктуючи з ними. Питальник (в межах, закладених у нього репрезентантів) дає можливість чіткіше встановити лексикалізацію цього граматичного явища, та наявність варіантів аналізованих лексикалізованих форм. В Ол., напр., зафіксовано безваріантні форми (*держут'*, *знос'ут'*, *вар'ут'*, *ставл'ут'*, *ловл'ут'*, *кропл'ут'*) — результат діяння I дієвідм. на II — і варіантні (до форм на *-ат'*) домінантні (*ход'ут'*, *нос'ут'*), що доповнює свідчення АУМ [АУМ III ч.2: к.74], а також ті, де аналогія не діє (*робл'ат'*, *л'убл'ат'*). У межах впливу II дієвідм. на I в Ол. зафіксовано лише *хол'ат'* при збереженні *кол'ут'*, *пол'ут'*.

Диспалаталізація [p] перед закінченням як 3 ос. множ. із набуттям дієсловом II дієвідм. флексії I, але збереженням м'якого [p'] за наявності варіантної флексії II дієвідм., так і 1 ос. одн. теперішнього часу⁶, пояснювана «впливом однокореневих і морфологічно об'єднаних форм, де [p] тверде (пор. *кур'ити* — *куриш*, *гово'рити* — *говориш* — *говоримо* — *говоркове говоре* і т.д.)» [6: 141], системно властива багатьом приморським говіркам Білгород-Дністровського р-ну (Мк., Біл., Віл., Пр.): *варут'*, *курут'*, *говорут'*, *говору*, хоча варіюється в них по-різному (у Мк. тільки *варут'*, *говорут'*, у Віл. *варут'* і *вар'ат'*, але тільки *говорут'*, у Пр.

⁵ На думку А.М. Мука, варіантні форми *волочут'*, *держут'* пов'язані «з дальшим проявом тенденції до уніфікації форм I і II дієвідмін, а також, ймовірно, і певною підтримкою з боку суміжних російських говірок. ... Ось чому найбільше таких місцевих варіантів на *-уть*, *-ють* (проти *-ать*, *-ять* у літературній мові) засвідчено в говірці Влк., де українське населення знаходиться у тісному контакті з росіянами» [23: 191].

⁶ Форми *куру*, *говору* були відзначені у сер. XX ст. у представників старшого покоління у говірках Мк., Тб., Тр., Див., Шр. [9: 89], але дещо всупереч цьому тенденція до диспалаталізації [p] у дієслівних формах (*куру*, *вару*, *говору*, *жарут'*, *побору*, *поўто'раїе*) була описана серед загальноговіркових явищ, які носять лексикалізований характер [6: 140–141].

го|ворут' і го|вор'ат', |варут' і |вар'ат' при безваріантному всюди го|вору), спорадично форма го|вору виявляється в інших говірках, зокрема наддунайських, де вона була раніше відзначена [23]. Подекуди це явище (ва-рут) зафіксовано й у говірках північнобессарабської генези (Пк.).

У формі 2 ос. одн. тематичні дієслова в українських говірках МДД мають особову флексію, яка «зводиться до праслов'янського -ši, -šь» [17: 60] переважно з голосним [e] перед нею у І дієвідм. і [u] — у ІІ.

Сучасні територіальні варіанти (-еш, -иш для І дієвідм. і -иш, -еш — для ІІ) передусім зумовлені фонетично. Явище звуження /e/ до /i/, супроводжується іноді навіть зникненням фінального й основи (у^л':аиш в моло|ко — Рл.2). Змішуванням ненаголошених /e/, /u/ внаслідок артикуляційної близькості й впливом попереднього [й] обґрунтовано рефлексію /i/, /u/ у 2 ос. одн. і 1 та 2 ос. множ. дієслів І дієвідм. теперішнього і простого майбутнього часів (гарма|нуїм, уз|найи'м, над'|вайе'иш). До того ж це явище віднесене раніше до категорії найчисленніших і найтипівіших загальноговіркових південнобессарабських рис [6: 141–142].

Наближенням наголошеного [u] до [e] у говірках північнобессарабської генези пояснюються спостережені лише в текстах форми ІІ дієвідм. типу кри|чеш (Пк.).

В. П. Логвин зауважувала, що у говірці С.Ц. дієсловом «на -ає часто властива стягнена форма: нагу|каш, з|наш, |думаши, зга|даш» [15: 41], притаманна переважно південно-західним діалектам, зокрема карпатським і надсянським говіркам [1: 132; 11: 96], а також материнським полтавським говорам як найрідша при більш частому з|найиш і найчастішому з|найеш [2: 220], куди ця особливість була перенесена внаслідок дозаселення території східної України вихідцями із заходу [17: 63]. Тепер у говірці С.Ц., як і в інших українських говірках МДД, ця форма не засвідчена.

Особливий інтерес становлять форми 2 ос. одн. атематичних дієслів, що характеризуються активністю флексії -иш (да|сиш, й|сиш) і варіюванням її з іншими, найпоширеніші з яких — норма літературної мови — да|си, й|си і спостережена у низці південно-східних говорів, переважно слобожанських і степових, — даш, йиш.

Для українських говірок Бессарабського Примор'я була відзначена чітко виражена тенденція до уніфікації форм атематичних дієслів з формами тематичних (да|сиш, й|сиш) [8: 19]. Флексія -иш (-и'иш), що виникла за аналогією до ІІ дієвідм., представлена «в ряді західнополіських, волинських, наддністрянських, подільських, полтавських та слобожанських говірок» [17: 68], очевидно, не зменшила активності в регіоні, зазвичай варіюючись з іншими, напевно маркує мішані та інші типи говірок ареалу (Шв., Бр., Сф., Пт., Мт.), інформуючи, за її переважання, про південно-західну чи північну складову в їх генезі. Безваріантне закінчення -иш (переда|сиш) характеризує й говірку з північною основою (Яр.).

Фонетично модифікованим -иш за походженням є флексія -еш (да|сеш, пой|се'иш), що визначає деякі говірки північнобессарабської генези (Рл.1, Рл.2, Мл.). Крім закономірної фонетичної трансформації,

причиною появи таких форм могла стати аналогія до дієслів І дієвідм. Флексія *-еш* атематичних дієслів — стійка риса говірки, зауважена дослідниками [15: 42] та позиціонована як південно-західна [6: 136] — виявлена тепер і в діалектних текстах, і за допомогою питальника, що уможливило її інтерпретацію як морфологічної, а не фонетичної.

У моногенетичній говірці з південно-східною основою (Пл.), подібно до літературної мови, безваріантно вживається засвідчене «у більшості українських говорів» [17: 68] закінчення *-и* (*да'си*), що відзначено й в АУМ [АУМ III ч.2: к.75]. Хоча такі форми і збігаються з наддіалектною інваріантною моделлю-матрицею (НІММ) та поширені в ареалі, звичайно вони функціонують як варіанти до основних. Безальтернативне і / чи стійке вживання форм атематичних дієслів на *-и* дає можливість, на нашу думку, характеризувати його як одну з визначальних рис середньонаддніпряньського діалектного типу в МДД. У говірці С.П., напр., спостережено варіанти *да'си*, *йі'си* і *да'сиш*, *йі'сиш*.

Форми 2 ос. одн. атематичних дієслів у говірках Пк., Вс., Ну. такі: *даш*, *йіш*, *йіж*, іноді *йі'сиш* (Пк.), пор. [АПБ II: к.139], але не *йі'сеш*, *да'сеш*, як у зауважених генетично споріднених. Відомі у південно-західних говорах (бойківських, закарпатських, гуцульських, покутсько-буковинських, наддністрянських, частково подільських) форми, у яких флексія *-ш* приєднується безпосередньо до кореня, нетипові для більшості говірок МДД, принаймні як основний варіант⁷. У вигляді основного чи єдиного варіанту вони об'єднують мікроареал говірок подільсько-буковинського типу Тарутинського р-ну, в одній з говірок якого засвідчено й специфічну форму 3 ос. одн. атематичного дієслова (*хтос по'йіс* — Вс.).

Н.Й. Марчук справедливо підкреслила, що форми типу *даш*, *йіш*, властиві російській літературній мові і широко відомі в російських говорах, утворені в степових і слобожанських говірках за моделлю форм російської мови і частково старожитніх українських говорів (напр., подільського), носії яких дозаселяли територію півдня і південного сходу України, та аналогією до форм 2 ос. одн. парадигм інших дієвідмін [16: 113].

У 1 ос. множ. І дієвідм. дієслова мають зазвичай варіантні флексії *-ем* / *-емо* після багатьох основ на *-й* — *-ім* / *-імо*, II дієвідм. — насамперед флексії *-им* / *-імо*, атематичних дієслів — *-мо* (*да'мо*, *йі'мо*).

Дотепер було відзначено, що у південнобессарабських українських говірках в 1 ос. множ. теперішнього, простого майбутнього часу і наказового способу, поряд з флексією *-мо*, часто може виступати флексія *-м*, за винятком, звичайно, архаїчних дієслів [8: 19], тобто типовість форм *|робимо* і *|робим*, і наказового способу *ро'б'імо* і *ро'б'ім*. Водночас, як інтегральне в ареалі, описано «переважання закінчень *-им*, *-ем*, *-ім* у 1 ос. множ. дієслів теперішнього і простого майбутнього часів над рідше вживаними *-імо*, *-емо*, *-імо* (*|ходим*, *кла'дем*, *би'рем*, *з'найім*). Як

⁷ Серед винятків — говірка Ол. зі слобожанською основою., говірка Пб. закарпатського типу.

правило, флексивне *-о* виступає в дієсловах *спи|мо, сп'іши|мо, б'іжи|мо, моу|чи|мо, стой|мо* і под., де *-о* послідовно наголошене. Часто *-о* зберігається і перед часткою *-с'* (рідше *-с'а*): *зби|рай|мос', наспи|мос', ве|р|та-й|мос', не|риод'а|гай|мс'а*» [6: 146].

За широкої варіативності цих закінчень у різних типах говірок певною мірою на загальному тлі вирізняються говірки південно-західної генези. За спостереженнями над діалектними текстами, як і в буковинських говірках, у 1 ос. множ. частіше уживана у Пк., Рл.1 та інших північнобессарабського походження флексія без кінцевого *[о]* (*пущай|ем, па|сем, перегру|з'ай|ем, с'ідай|ем, йдем, |робим, в'ідп|равим, го|ворим*) [АПБ II: к.129], форми з наголошеним кінцевим *[о]* (*сиди|мо, пйе|мо, пр'аде|мо*) зафіксовано спорадично, ще рідше — з ненаголошеним (*п'іде|мо*), до того ж *[о]* відсутнє, як правило, й у постфіксованих формах 2 ос. множ. (*соби|рай|емса* — Пк., *зби|рай|емса* — Вс., *ли|шай|емса* — Рл.1). Хоча, наголосимо, що відповіді на програму, напр. у Пк., дають як варіантні до зауважених форми *і|де|мо, гу|л'ай|емо / -і|мо, з|най|емо / -і|мо, |робим, |ва-римо, соби|рай|емоса*. Водночас показово, що, на відміну від говірок іншої генези, із запропонованого (*Ми сиди|мо пйе|мо чи си|дим пйе|мо, чи си|дим пйе|мо?*) у Пк., Вс., Ну. обрано лише *си|дим пйе|мо*. Не властива говіркам буковинсько-подільського походження і форма з флексією *-емо* і постфіксом *-с' / -с*, фіксована в інших говірках *соби|рай|емос'* (Скр.).

Частіше, ніж в інших, у говірках північнобессарабського походження закінчення 1 ос. множ. І дієвідм. у ненаголошеній позиції після основи на *-й* може змінюватися на *-ім* (*муш|туй|ім, с|ц'ід'уй|ім, л:|ай|ем* — Пк.), а в говірках південно-східного слобожанського — виявлятися як *-емо* (*гу|л'ай|емо*) (Ол., Скр.), *-імо* (*з|най|імо*) (Ол.).

Словозмінні особливості у деяких говірках південно-західної генези, як і в материнських [13], характеризують лексему *|жити* (*жи|йем, жи|йе, а де жи|йеш?, не жи|йете* — Вс.). Перевірка питальником 2 ос. одн. (*Жи|йеш чи жи|веш?*) довела поширеність цієї форми з основою на *-й* як варіанта до літературно нормативних у низці говірок північнобессарабського типу Вс., Пк. (з коментарем: *май стар'і так |кажут*), Ну., а також у говірці закарпатської генези (Пб.).

Очевидно, наближеними до розряду трансформ є засвідчені раніше у Пл. і Тб. у 2 ос. множ. атематичних дієслів «своєрідні форми з аналогічним наростом *-те*» (за аналогією до *ростете*) [9: 187–188], що були інтерпретовані як інтегральні в ареалі південнобессарабські новоутворення [6: 147], бо перевірка питальником (*Ви йіс|дете чи йіс|те, дас|дете чи дас|те?*) не підтвердила їх нормативності. Хоча спорадично вони зафіксовані у діалектних текстах окремих говірок з ознаками полігенезу (Шв.). Крім того, виявлено форми *|йіште, |дашт'е* як варіанти до *йіс|те, дас|те* (Ол.).

Словозмінні і несловозмінні дієслівні форми українських говірок МДД охоплює така ареально релевантна риса (загалом інтегральна, але протиставна літературній мові та багатьом діалектним компонентам

НІММ), як вияв чергувань у системі консонантизму. У дотеперішніх дослідженнях збереження зубних в основі було визнано характерною особливістю дієслівних форм II дієвідм., що виявляється і при словозміні в 1 ос. одн. (*ход'у*, *кот'у*), і при словотворенні (при приєднанні суфікса *-ува/ -уй*: *нап'рос'уйут'*, *на'воз'уйут'*), а також при формотворенні, адже чергування зубних з шиплячими частково втрачене також в дієприкметникових і незмінюваних формах на *-но* (*по'сад'аний*, *за'гат'ана*, *заго'род'ано*) [22: 193; 8: 19]. Це притаманно багатьом південно-східним говіркам [11: 95]. Відсутність у дієсловах II дієвідм. в 1 ос. одн. чергування приголосних *си'д'у* (Рл.1, Мон.), *ли'т'у*, *попро'с'у* (С.Ц.). було зауважено і щодо мікроареалу нижньої правобережної Наддністрянщини [15: 41].

Дієслівні форми 1 ос. одн. теперішнього часу II дієвідм. без переходу м'яких приголосних основи *д'*, *т'*, *з'*, *с'* в шиплячі (*ход'у*, *к'рут'у*, *воз'у*, *нос'у*) і тепер поширені в говірках МДД майже усіх типів. Виняток становлять окремі говірки новішої формації (*во'з'у*, *к'ручу*, *ношу* — Пб.), зокрема західнополіського типу (Нс., В.К., Мп.), де переважають форми з чергуваннями приголосних основи і наголосом на флексії (*хо'жу* (і *ход'жу*), *во'жу* (і *вод'жу*), *кру'чу*, *во'жу* (форма дієслова *возити*), *но'шу*), а не *ход'у*, *вод'у*, *к'рут'у*, як в більшості говірок, хоча останні форми швидко переймаються і говірками новішої формації (часто присутні в них варіантно / безваріантно — Вш.).

Такі новоутворення з'явилися за аналогією до інших особових форм цих же дієслів шляхом уніфікації основ теперішнього часу [8: 18]. Вони «поширені в деяких говірках південно-західного наріччя, а також на території південно-східного — в говірках дозаселених і новозаселених територій (Слобожанщина, південний степ)» [АУМ III: к.70–71], а «експансія вказаних форм у південнобессарабських говірках є, насамперед, наслідком діалектної неоднорідності, послабленням ролі загальнонародних мовленнєвих традицій» [8: 18]. Форми без чергувань властиві й материнським для багатьох українських говірок МДД північно-бессарабським говіркам [АПБ I: к.229].

Відзначена діалектна риса в ареалі спостережена у текстах і перевірена питанням програми (*Йа' ход'у*, *вод'у*, *к'рут'у*, *воз'у*, *нос'у* чи *ход'у*, *вод'у*, *кру'т'у*, *во'з'у*, *но'с'у* чи *ход'жу* / *хо'жу*, *вод'жу* / *во'жу*, *к'ручу*, *во'жу*, *но'шу* чи *ход'жу* / *хо'жу*, *вод'жу* / *во'жу*, *кру'чу*, *во'жу*, *но'шу*?). Перевірка чергувань у II дієвідм. потребувала порівняння з потенційно можливим у зв'язку з впливом російської мови усуненням чергувань у I дієвідм. (*Йа' могу* чи *мо'гу* чи *могу*, *йа' бере'жу* чи *бере'гу*, *йа' пе'чу* чи *пе'ку*? *Вони' можуть'* чи *могут'*, *во'ни' бере'жут'* чи *бере'гут'*, *во'ни' пе'чут'* чи *пе'кут'*?), що не знайшло підтвердження в жодній з говірок ареалу.

За переважання наголосу в таких формах на корені, лексикалізовано (у дієсловах з наголошеним закінченням в інших словозмінних формах) він може падати і на флексію (майже скрізь — *си'д'у*, але *ход'у*, *вод'у*). Окрім поширеної в ареалі у дієсловах 1 ос. одн. II дієвідм. вияв-

леної і в текстах, і питальником відсутності чергування *д//дж* (*п'ідход'у, прих'од'у, з'л'ад'у* — Яр.; *ход'у, сад'у, си'д'у* — Пл.; *си'д'у, заход'у, виход'у, п'ідход'у* — Рл.1; *си'д'у* — Пк.; *си'д'у, подход'у* — Вс.), *с//ш* (*п'рос'у* — Яр.; *кос'у, вис'у* — Пл.; *м'ис'у* — Пк.), *т//ч* (*крут'у* — Пл.), *з//ж* (*воз'у* — Ол.), у говірках послідовно не реалізується й чергування *ст//шч* (*чис'т'у* — Яр.; *маст'у* — Пк., *ност'у* — Шв.). Як варіанти до зауважених форм можуть виступати інші (*вод'у і круч'у* — Пк.; *хо'жу, во'жу, круч'у* — Скр.). Показовою в плані лексикалізації чергувань є наявна у багатьох говірках південно-західної генези форма *мушу*, зафіксована також і як *мус'у* — Ол., Пк., *мус'уйу* — Мк., *мус'ейу* — Шр.

Тенденція до усунення чергувань у формах дієслів 1 ос. одн. теперішнього часу II дієвідм. активна, адже форм з чергуванням *д//ж* (*си'жу, хо'жу*), засвідчених в окремих говірках основної формації (Пл.) АУМ [АУМ III ч.2: к.70–71], тепер не спостережено.

Що стосується відсутності чергувань при приєднанні суфікса *-ува- / -уй-*: (*нап'рос'уйут', на'воз'уйут'*), то в цьому явищі слід убачати: а) активність суфікса, бо він виступає у дієсловах, де в літературній мові він не можливий, б) відсутність чергувань *т//ч, д//дж, с//ш* при приєднанні цього суфікса (*роз'м'ит'увати, ви'кот'уйу, при'сл'ід'уйут', нап'лод'уйут'с'а* — Яр.; *пона'сад'увала, по'скру'т'увала, ви'к'рас'ували* — Пл.; *зах'ват'увала, за'кру'т'уйеш* — Вс.; *п'ід'ро'мад'ува'у* — Рл.1). Непослідовність чергувань приголосних відзначена й при імперфективації за допомогою суфікса *-а- / -ай-* (*пере'гру'з'айем і пере'гру'жали, роз'гру'жали* — Рл.1; *про'во'жала* — Пк.).

За аналогією до форм II дієвідм. типу *ход'у* з м'яким приголосним основи в українських говірках МДД виступають й форми 1 ос. одн. I дієвідм. (*с'ад'у, пок'лад'у* — Яр., *сад'у* — Шв.)⁸, функціонування яких відзначалося й у 60-ті рр. XX ст. [7: 148]. Існує думка, що такі форми 1 ос. одн. з м'яким передньоязиковим приголосним основи, швидко поширювані на сучасному етапі в говірках української мови, «у південних степових говірках слід пов'язувати з дозаселенням та заселенням цієї території мешканцями із західних областей» [18: 90–91]. Водночас є інтерпретація форм *кин'у, с'тан'у, пок'лад'у* як інтегральних в ареалі новоутворень за аналогією до форм *нос'у, ход'у* [6: 147–148].

Отже, в дієслівній словозміні українських говірок МДД окреслюється проблема взаємодії і взаємовпливу дієвідмін, що може бути екстрапольована і на весь український діалектний континуум. Звернемо увагу передусім на 2 типи взаємодії: перший стосується лише окремих графем, другий — переходу дієслів в інший словозмінний клас. Спробуємо, де це можливо, окреслити трансформаційні моделі — структурні класи дієслів, між якими здійснюються перетворення. В окремих випадках трансформації не призводять до взаємодії дієвідмін, а виникають у межах структурних класів однієї з них.

⁸ Як і форм недоконаного виду, утворених суфіксом *-ува-* від дієслів I дієвідм. (*по'каз'увати, з'гад'увати, за'пис'увати*).

У першому типіві передусім становлять інтерес грамеми 3 ос. множ. і 3 ос. одн., де відбувається набуття окремими групами дієслівної лексики I дієвідм. закінчень II (*кол'ат'*, *пол'ат*, *с'ійат'*, *хт'а* / *хт'ат* — трансформаційні моделі між структурними класами — VIII > XIII, V > XI, IV > XII; *майїт* — III > ?) і навпаки (*говорут'*, *нос'ут'*, *ход'ут'*, *держут*; *говоре*, *носе*, *ходе*, *держе* — X > VI, XI > V) — друга реалізація, безумовно, просторово і варіативно (в межах мікросистеми) поширеніша. Але слід акцентувати на лексикалізації цього явища, його залежності від вказаних словозмінних класів, наголошення і морфонологічних змін у формах. Дію такої аналогії зазнають ті групи лексики, звичайно з ненаголошеною флексією, що й у розмовному мовленні, через що вони потрапляють у коло зору ортологів. У решті дієслів змішування флексій дієвідмін у цих грамемах неможливе, напр., у жодній говірці немає форм 3 ос. множ. типу *знайат'*, *ни'тайат'*, *можат'*, *те'чат'*, *сп'ївайат'*; *стоїут'*, *си'д'ут'*, *мов'чут'*, *сп'л'ут'* тощо; і 3 ос. одн. типу *те'чит'*; *стоїе*, *си'де*, *сп'ле* тощо. Подекуди індукція зумовлена морфонологічно: у говірці Мк., напр., уживання твердого [р] передбачає й аналогію I дієвідм. на II (*варут'*), вплив літературної мови і діалектного оточення детермінує форму *вар'ат'*, за відсутності *вар'ут'* і *варат'*; у говірках північнобессарабської генези маємо варіант *робут*, а наявність чергування спричиняє вияв *робл'ат*, *робл'а* (форми типу *робл'ут* нетипові, у текстах не засвідчуються, лише зрідка (Пк.) зафіксовані питальником).

Звертаючи увагу на решту форм (2 ос. одн. і 1 та 2 ос. множ.) особово-числової парадигми дієслів, а також 3 ос. одн., констатуємо індукцію одного напрямку (II дієвідм. на I), породжену фонетично — наближенням ненаголошеного /e/ до /u/ / /i/, причому трансформації стосуються всіх структурних класів дієслів I дієвідм. з ненаголошеною флексією. Тобто форми типу *колиш*, *с'ійиш*; *коliamo* / *колим*, *с'ійімо* / *с'ійім*; *колите*, *с'ійіте* є говірковою нормою за максимальної дії такого наближення. Навіть у 3 ос. одн. форми дієслів I дієвідм. типу *майїт*, *майї* можна розглядати як результат перетворень *маїет*, *маїе*, а проміжною стадією трансформації флексій *-ит*, *-и*, *-е* вважати форми цієї ж грамеми дієслів II дієвідм. типу *ходи* (*ходит* > *ходи* > *ходе*) в окремих говірках північнобессарабського походження.

Форми ж 2 ос. одн., 1 та 2 ос. множ., 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. не зазнають у більшості говірок фонетичного впливу I, окрім деяких говірок північнобессарабської генези, де спорадично спостережені трансформи фонетичної дії *кри'чет*, *кри'чеш* (Пк.) з переходом /u/ в /e/ під наголосом. Відзначене певною мірою пояснює поширеність аналогії до II дієвідм. в атематичних дієсловах (*да'сиш*) і локалізованість у деяких говірках буковинсько-подільського походження форм типу *да'сеш*.

У першому типі взаємодії дієвідмін привертає увагу й те, що трансформації підлягають переважно класи дієслів з ненаголошеною флексією (окрім *хт'а*, *кри'чеш*, *да'сиш*); джерелами видозміни у визначених моделях часто виступають ті структурні класи дієслів, що вважаються

різною мірою продуктивними чи представлені значною кількістю дієслів (IV, III, X, XI), а реципієнтами — непродуктивні, замкнуті (XIII, XI); деякі фонетико-морфологічні факти мають більшою мірою фонетичну маркованість, що пояснює їх непослідовну реалізацію у питальникові.

Другий тип взаємодії — перехід дієслів у словозмінний клас, відмінний від того, до якого належать вони в літературному стандарті — представлено трансформаційними моделями переходу дієслів з II дієвідм. в I (*на'возити* > *на'воз'увати*, *на'воз'уйу* — модель X > I) та в межах I дієвідм. (*розм'ічати* > *розм'ім'увати*, *розм'ім'уйут'*; *мат'укатис'а* > *мат'укуватис'а*, *мат'укуйут'ся* — III > I; *понаса'джати* чи *понаса'дити* > *пона'сад'увати*, *пона'сад'уйут'* III > I чи X > I). На противагу попередньому типу взаємодії, він характеризується більшою логічністю в плані залежності від продуктивності структурних класів дієслів. Значна частина таких перетворень пов'язана з уникненням мовцями чергувань шляхом обрання моделі співвідношень основ дієслів з відсутністю перехідного пом'якшення. При цьому іноді ці структурні класи не наявні й в НІММ (*мусити* — *мус'уйу* — Мк., *мус'ейу* — Шр.). Це також стосується і I типу взаємодії (*майіт* — III > ?).

Рідше трапляються лексикалізовані трансформаційні моделі в межах I дієвідм.: V > III (*с'каче* > *ска'кає* — Вс., Шв.) та між дієвідмінними III > X (*зага'н'айут'* > *за'гон'ат'* — Рл.1), властиві й літературній мові, та не властиві їй — (*п'ійме* — Рл.1, Рл.2, Пк., Вс.) III > V. Широко відома в українських діалектах і трансформація VIII, IX класів, що у деяких описах становлять один структурний клас [СУМ 1969], у III (*лити* — л:'у, *лийу* > *л'ати* — *л'айу* — Рл.1, Рл.2, Мл., Пк., Вс., Ну.).

Аналіз словозмінних форм теперішнього часу дієслова українських говірок МДД дає можливість зробити важливі висновки про їх генезу і динаміку, що корелюють із спостереженнями і над іншими ланками морфології цих говірок.

Серед схарактеризованих ареальних і внутрішньосистемних словозмінних варіантів виявлено такі генетичні маркери діалектних архетипів. Говірки північнобессарабської (буковинсько-подільської) генези маркують флексії *-іт*, *-ет* у 3 ос. одн. I дієвідм., *-іт*, *-и*, *-іт*, *-і* у 3 ос. одн. II дієвідм., *-а*, *-ут*, *-ат* у 3 ос. множ. Твердий кінцевий [т], окрім північнобессарабського діалектного типу, визначає і закарпатський, але морфонологічне явище перетворення твердого кінцевого флексійного [т] і твердого початкового постфіксального [с] у твердий [ц] (*ку'пайуца*) властиве лише північнобессарабському типові.

Ознакою говірок південно-східної генези (Пл., С.Ц.), зокрема й деяких мішаних з потужною південно-східною складовою (Шв., Тр., Шр.), є усічені форми 3 ос. одн. I дієвідм. типу *гу'л'а*, *пи'та*. Відсутність цих форм в усіх говірках південно-західного (Рл., Пк. тощо), деяких північного (Яр.) і південно-східного слобожанського походження (Ол.) актуалізує думку про значущість нульових діалектних рис як генетичного маркера.

Факти і тенденції динаміки говірок зумовлені, по-перше, активізацією в них інтегральних рис з поступовим витісненням специфічних питомих, по-друге, взаємодією генетично різнотипних варіантів, що стають базою для інновацій. Дія таких чинників визначає ланки мікросистем, що зазнають змін. Яскравими прикладами інтегральних діалектних рис, що з'явилися внаслідок переходу найпоширеніших для різних типів говірок і найактивніших у деяких типах ознак у розряд основних варіантів, що, до того ж, відрізняє говірки від літературної мови, є флексія *-e* у формах 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. з ненаголошеною фіналлю *|ходе*, *|робе*; форми 1 ос. одн. без чергувань *д'*, *т'*, *з'*, *с'* з шиплячими і з наголосом на основі типу *ход'у*, *к'рут'у*, *воз'у*, *нос'у*⁹. Флексією *-e* у 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. майже витіснені форми з флексією *-ит* і, можливо, *-и* у деяких говірках північнобессарабської генези (Рл.1, Рл.2, Мл.). Відзначена тенденція експансії «безфлексійних форм II дієвідм.» корелює із спостереженнями щодо інших українських говірок [19: 171]. Під дією інтегральних і активних діалектних рис у цих же говірках витіснено форми 3 ос. множ. без кінцевого *-т* типу *вар'а*, а у говірці південно-східної генези (С.Ц.) зникають форми 3 ос. одн. і множ. з кінцевим твердим *-т*, специфічна форма 2 ос. одн. *з'наш*.

Гіпотетично інноваційні риси можуть бути диференційними маркерами говірок у межах генетичного типу, напр. флексія *-еш* спостережена у 2 ос. одн. атематичних дієслів лише у Рл.1, Рл.2, Мл.

Динамічні характеристики українських говірок МДД детермінують і їх класифікацію за ступенем редукованості як деталізації генетичної типології. Зокрема, серед мікросистем ареалу північнобессарабської генези розрізняються: говірки, що міцно утримують материнські діалектні риси (Пк., Вс., Ну.); і говірки, що зазнають значного впливу діалектного оточення (Рл.1, Рл.2, Мл.).

Отже, комплексне застосування програми і діалектної текстографії, інтерпретація їх суперечливих свідчень уможлиблюють опис генези і динаміки українських говірок МДД на морфологічному рівні.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ (УСІ СЕЛА РОЗТАШОВАНІ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ):

- Біл. — с. Біленьке Білгород-Дністровського р-ну;
- Бр. — с. Броска Ізмайльського р-ну;
- В.К. — с. Веселий Кут Арцизького р-ну;
- Влк. — м. Вилкове Кілійського р-ну;
- Віл. — с. Вільне Білгород-Дністровського р-ну;
- Вс. — с. Височанське Тарутинського р-ну;
- Вш. — с. Вишняки Арцизького р-ну;
- Див. — с. Дивізія Татарбунарського р-ну;
- Мк. — с. Миколаївка Білгород-Дністровського р-ну;

⁹ Водночас збереження варіантів з чергуваннями може бути маркером діалектних архетипів говірок новішої формації (збереження *т // ч*, *с // ш* у говірках закарпатської генези, *д // ж*, *дж*, *т // ч*, *з // ж*, *с // ш* у говірках західнополіського діалектного типу).

- Мл. — с. Молдово Саратовського р-ну;
 Мт. — с. Матроска Ізмайльського р-ну;
 Мон. — с. Монаші Білгород-Дністровського р-ну;
 Мп. — с. Мирнопілля Арцизького р-ну;
 Мр. — с. Маразліївка Білгород-Дністровського р-ну;
 Нвс. — с. Новоселівка Арцизького р-ну;
 Ну. — с. Новоукраїнка Тарутинського р-ну;
 Ол. — с. Олександрівка Тарутинського р-ну;
 Пб. — с. Прямобалка Арцизького р-ну;
 Пк. — с. Петрівка Тарутинського р-ну;
 Пл. — с. Плахтіївка Саратовського р-ну;
 Пр. — с. Приморське Білгород-Дністровського р-ну;
 Пт. — с. Першотравневе Ізмайльського р-ну;
 Рл.1. — с. Ройлянка Саратовського р-ну;
 Рл.2. — с. Ройлянка Татарбунарського р-ну;
 Скр. — с. Скриванівка Тарутинського р-ну;
 Сф. — с. Саф'яни Ізмайльського р-ну;
 С.Ц. — с. Стара Царичанка Білгород-Дністровського р-ну;
 Тб. — м. Татарбунари Татарбунарського р-ну;
 Тр. — с. Трапівка Татарбунарського р-ну;
 Шв. — с. Шевченкове Кілійського р-ну;
 Шр. — с. Широке Білгород-Дністровського р-ну;
 Яр. — с. Ярославка Саратовського р-ну.

ДЖЕРЕЛА

- АУМ — Атлас української мови: [в 3 т.]. — Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. — К., 1984; Т. 2. Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. — К., 2001;
 АПБ — Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Фонетика, фонологія. — Чернівці: Видавничі спілка «Час», 1995. — Т. 1. — 314 с.; Герман К.Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Словозміна, службові слова. — Чернівці: ПРУТ, 1998. — Т. 2. — 215 с.;
 СУМ 1969 — Сучасна українська літературна мова: Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.;
 СУМ 2002 — Сучасна українська літературна мова: підручн. / за ред. А.П. Грищенка. — [3-тє вид.]. — К.: Вища школа, 2002. — 439 с.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. — К.: Вища школа, 1980. — 246 с.
2. Ващенко В.С. Полтавські говори / В.С. Ващенко. — Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1957. — 539 с.
3. Гриценко П.Е. Грамматический портрет диалекта / П.Е. Гриценко // Исследования по славянской диалектологии. — Вып. 16. — М.: Институт славяноведения РАН, 2013. — С. 9–36.
4. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок: [монографія] / К.Д. Глуховцева. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 592 с.
5. Дзензелевский И.А. Украинские говоры нижнего Поднестровья: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / И.А. Дзензелевский. — Одесса, 1952. — 15 с.
6. Дроздовський В.П. Південнобессарабські українські говірки / В.П. Дроздовський // Праці Х республіканської діалектологічної наради. — К., 1961. — С. 132–155.
7. Дроздовський В.П. Про деякі фонетико-морфологічні явища, пов'язані з граматичною аналогією (на матеріалі українських південнобессарабських говірок) / В.П. Дроз-

- довський // Праці XII республіканської діалектологічної наради. — К., 1971. — С. 144–152.
8. Дроздовський В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области) : автореф. дисс. ...канд. филол. наук : спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / В.П. Дроздовский. — К., 1962. — 27 с.
 9. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ...канд. філол. наук : 661 / Дроздовський Володимир Петрович. — Частина I. — Одеса, 1962. — 473 с.
 10. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ...канд. філол. наук : 661 / Дроздовський Володимир Петрович. — Частина II (додатки). — Одеса, 1962. — 244 с.
 11. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови / Федот Трохимович Жилко. — [2-е вид. перероб.]. — К. : Радянська школа, 1966. — 307 с.
 12. Колесников А.О. Іменникова словозміна в українських південнобессарабських говірках // Діалекти в синхронії і діахронії: загальнослов'янський контекст / За ред. П.Ю. Гриценка. — Інститут української мови НАН України. — К.: КММ, 2014. — С. 259–269.
 13. Лизанець П.М. Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області : дис. ...канд. філол. наук : 661 / Лизанець Петро Миколайович. — Ужгород, 1957. — Т. I. — 369 с. — Т. II. — 293 с.
 14. Лисенко П.С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П.С. Лисенко // Середньонадніпрянські говори. — К., 1960. — С. 22–44.
 15. Логвин В.П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддніпряниці / В.П. Логвин // Територіальні діалекти і власні назви. — К., 1965. — С. 33–43.
 16. Марчук (Бовтрук) Н.Й. Система дієслівної словозміни / Н.Й. Марчук (Бовтрук) // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. — К., 1983. — С. 101–126.
 17. Марчук (Бовтрук) Н.Й. Форми 2-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н.Й. Марчук (Бовтрук) // Територіальні діалекти і власні назви. — К., 1965. — С. 60–69.
 18. Марчук (Бовтрук) Н.Й. Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н.Й. Марчук (Бовтрук) // Українська діалектологія і ономастика. — К., 1964. — С. 80–94.
 19. Марчук Н.Й. Форми 3-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах // Українська діалектна морфологія. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 168–177.
 20. Матвіяс І.Г. Діалектна основа словозміни в українській мові / І.Г. Матвіяс // Мовознавство. — 2006. — № 5. — С. 52–65.
 21. Могила А.П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А.П. Могила // Середньонадніпрянські говори. — К., 1960. — С. 44–64.
 22. Мукан А.М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови / А.М. Мукан // Українська діалектна морфологія. — К., 1969. — С. 191–199.
 23. Мукан А.М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. ... кандидата філол. наук / 661 Мукан Агафія Михайлівна. — Глухів, 1960. — 291 с.
 24. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Звучня і Морфологія / Іван Панькевич. — Praha : Nákl. Sboru pro Výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1938. — Ч. I. — 546 с.
 25. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г.Ф. Шило. — Львів : Вид-во Львів. пед. ін-ту, 1957. — 254 с.

Статтю отримано 12.06.2014.

Andrij Kolesnykov

Kyiv

DYNAMICS OF THE VERB PRESENT AND FUTURE PERFECT TENSE FORMS
OF THE UKRAINIAN DIALECTS SPREAD IN THE AREA BETWEEN THE DANUBE
AND THE DNIESTER RIVERS

The article deals with the some patterns of the areal variation of the verb present and future perfect tense forms in the Ukrainian emigrant dialects spread in the multi-lingual and multi-dialectal area between the Danube and the Dniester rivers. The peculiarities of variant functioning in the dialects of different genetic types, their dynamics have been analyzed on the base of the dialectal texts and answers of the program.

Key words: the area between the Danube and the Dniester rivers; inflexion; verb; origin; dynamics.

Мовна мозаїка

СОЛОВЕЙ – СОЛОВ'Я, але ГЕЛЕТЕЙ – ГЕЛЕТЯ

У багатьох словах — загальних назвах голосні **е, о** в непрямих відмінках випадають, що називають чергуванням **е, о** з нулем звука, а голосні — випадними, пор.: *кібець* — *кібця, кібцеві, кібцем* і т. д.; *засць* — *зайця, зайцеві, зайцем* і т. д.; *журавель* — *журавля, журавлеві, журавлем* і т. д.; *бусел* — *буса, буслові, буслом* і т. д.; *соловей* — *солов'я, солов'єві, солов'єм* і т. д.; *свекор* — *свекра, свекрові, свекром* і т. д.; *вузол* — *вузла, вузлові, вузлом* і т. д. А в прізвищах людей, співвідносних із такими загальними назвами, дехто намагається зберегти випадні голосні **е, о**, щоб не було розбіжностей між називним і непрямими відмінками цих прізвищ. Зокрема, сьогодні відомі вживання *Бусела* від *Бусел*, *Дятела* від *Дятел*, *Соловея* від *Соловей*, *Геця* від *Гець* та ін. Відзначена непослідовність спричинила плутанину у відмінюванні та правописі прізвищ людей і співвідносних із ними загальних назв. Щоб усунути цю плутанину, потрібно закріпити в українському правописі норму про редукцію випадних голосних **е, о** в прізвищах, ужитих у непрямих відмінках. Її дотримуються тепер переважно у відмінюванні прізвищ із суфіксом **-ець** або в тих прізвищах, що закінчуються на **-ець**, пор.: *Кравець* — *Кравця, Кравцеві, Кравцем* і т. д.; *Засць* — *Зайця, Зайцеві, Зайцем* і т. д.; *Бригинець* — *Бригинця, Бригинцеві, Бригинцем* і т. д.; *Дурдинець* — *Дурдинця, Дурдинцеві, Дурдинцем* і т. д.; *Рябець* — *Рябця, Рябцеві, Рябцем* і т. д. Лише в деяких із таких прізвищ випадні голосні **е, о** зберігають, пор.: *Штець* — *Штеця, Штецеві, Штецем* і т. д.

У непрямих відмінках голосні **е, о** повинні випадати і в інших прикінцевих позиціях прізвищ, спільнозвучних із загальними назвами, пор.: *Бусел* — *Буса, Буслові, Буслом* і т. д.; *Дятел* — *Дятла, Дятлові, Дятлом* і т. д.; *Соловей* — *Солов'я, Солов'єві, Солов'єм* і т. д.; *Журавель* — *Журавля, Журавлеві, Журавлем* і т. д.; *Свекор* — *Свекра, Свекрові, Свекром* і т. д. Якщо ж такі прізвища не мають спільнозвучної загальної назви, то ці голосні в них не випадають під час відмінювання, тому що послабиться зв'язок відмінкових форм з вихідною формою прізвища, пор. відмінювання чоловічих прізвищ: *Пітель* — *Пітеля, Пітелеві, Пітелем* і т. д.; *Дітель* — *Дітеля, Дітелеві, Дітелем* і т. д.; *Белей* — *Беля, Белеві, Белем* і т. д.; *Гелетей* — *Гелетя, Гелетєві, Гелетєм* і т. д.; *Оробей* — *Оробея, Оробєві, Оробєм* і т. д.; *Гутор* — *Гутора, Гуторові, Гутором* і т. д.

Отже, у прізвищах, як і в загальних спільнозвучних назвах, ужитих у непрямих відмінках, випадні голосні **е, о** треба опускати. Це сприяє послідовності відмінювання та правопису загальних і прізвищевих назв в українській мові.

Катерина Городенська